

O crecemento económico de México e a súa dependencia da política contracíclica dos Estados Unidos no marco da integración

Economic growth in Mexico and its dependence on US countercyclical policies within the context of integration

Jorge Alberto López Arévalo^{1,a}

¹ Universidad Autónoma de Chiapas, México

✉ ^a jorge.lopez@unach.mx

Recibido: 14/10/2021; Aceptado: 11/01/2022

Resumo

A pandemia de COVID-19 afectou a economía global, e a maioría dos países enfróntase a unha crise dobre: sanitaria e económica. México ten un dos peores comportamentos en América Latina. O obxectivo deste traballo é analizar a dinámica económica de México, así como a súa resposta á crise pandémica, prestándolle especial atención ao papel que desempeña a política contracíclica dos Estados Unidos.

Con base no estudo de cambios e implicacións do proceso de liberalización económica e de integración comercial cos Estados Unidos, así como das pautas de crecemento comparado e do orzamento de gasto dese país, conclúese que a súa política contracíclica contribúe ao crecemento económico mexicano.

Os resultados poñen de manifesto a inexistencia dunha folla de ruta cara ao desmantelamento do modelo económico neoliberal. México está atado ao ciclo económico dos Estados Unidos.

Palabras clave: Política económica; Crise; TLCAN-T-MEC; Covid-19.

Abstract

The COVID pandemic has affected the global economy and most countries are facing a double crisis: health and economic. Mexico's responses to these crises have been among the worst in all Latin America. The aim of this paper is to analyse Mexico's economic dynamics and its response to the pandemic crisis, paying particular attention to the role played by the US countercyclical policy.

Based on the study of the changes and implications of the process of economic liberalization and trade integration with the US as well as the comparative growth and budget spending patterns, it is concluded that its countercyclical policy contributes to Mexican economic growth.

The results show there is no roadmap for dismantling the neo-liberal economic model. Mexico finds itself tied to the US economic cycle.

Keywords: Economic policy; Crisis; NAFTA-USMCA; Covid-19.

JEL: E65; F14; F13.

1. INTRODUCCIÓN

Desde a crise da débeda externa, xurdida coa moratoria de México en agosto de 1982, os países de América Latina estiveron suxeitos a presións do Fondo Monetario Internacional (FMI) e do Banco Mundial (BM) para que restructuraran a súa economía. Foron implementadas as seguintes medidas: disciplina fiscal, novas prioridades nos gastos públicos, reforma fiscal, liberalización financeira, tipo de cambio flexible, liberalización comercial, investimento estranxeiro directo, privatización e desregulación (Guillén, 1994).

Caputo (2003) sostén que, aínda que a crise de débeda foi moi importante, foi precedida por unha sobreproducción xeneralizada de mercadorías que afectou as exportacións de América Latina. Isto provocou o cambio do modelo de desenvolvemento cara a dentro, ao de desenvolvemento cara a fóra, e presentouse no ámbito da esfera da produción, da circulación internacional de mercadorías, como crise financeira de débeda externa e monetaria. Pola combinación de todos os elementos anteriores, o seu efecto na rexión foi serio.

Por iso as institucións financeiras internacionais posibilitaron a homoxeneización das políticas económicas de América Latina (excepto Cuba e, despois, algúns países con gobernos declarados de esquerda que se rebelaron aos ditados, polo menos declaradamente). Con todo, concentráronse en aspectos distributivos e non da esfera da produción, e quedaron nun antineoliberalismo discursivo; trataron de converter o novo modelo en estrutural, para que non fose revertido polos réximes destas nacións opostas á estratexia fondomonetarista (López, 2017). É unha especie de camisa de forza.

A fins de 1982, México asina a carta de intención co FMI e comprométese a tres aspectos básicos: saneamento das finanzas públicas, desincorporación (privatización) de empresas paraestatais e liberalización comercial (López, 2017). Así, en 1986 incorporouse ao Acordo Xeral de Aranceis Aduaneiros e Comercio (GATT) e en 1994 ao Tratado de Libre Comercio de América do Norte (TLCAN), implicando un consenso bipartidista nos Estados Unidos de América.

Romperíase o consenso durante o Goberno de Donald Trump, que nun principio expuña a disolución do TLCAN, pero que ao final foi apremado polas empresas globais do seu país (Garduño e Méndez, 2017), que teñen fragmentada a súa produción en México, e chegouse ao Tratado entre México, Estados Unidos e Canadá (T-MEC), en vigor desde o 1 de xullo de 2020, como unha especie de TLCAN plus, con maiores concesións a favor dos Estados Unidos.

Por iso consideramos oportuno achegar novas evidencias do ciclo económico de México e a súa sincronización co dos Estados Unidos, aproveitando a dispoñibilidade dunha perspectiva temporal máis ampla e actualizada (1960-2020) dun proceso do que aínda non se despexaron todas as incógnitas acerca da magnitude e signo dos seus efectos. Para abordar estes obxectivos pártese de información estatística da base de datos do Banco Mundial, institución cunha serie longa comparable.

A crise pola Covid-19 provocou respostas de política económica contracíclica de moitos países, en especial dos Estados Unidos, pois é unha das máis importantes da súa historia. México negouse a tal política e aplica unha restritiva. Aquí analízase por que confía en que a dependencia do ciclo económico dos Estados Unidos o axudará a saír da recesión de 2020.

O artigo pretende contrastar o ciclo económico dos Estados Unidos co de México nun período previo ao TLCAN e outro durante este. En 2020 e 2021 trátase a conxuntura da Covid-19, a política contracíclica estadounidense e o seu efecto positivo na economía mexicana, pero que, non obstante, xera dependencia ao deixar que se suxeite ás súas políticas. É relevante, porque pon de manifesto a sincronización do ciclo económico de México co de

Estados Unidos a partir da firma do Tratado de Libre Comercio de América do Norte e a relación de dependencia da economía mexicana fronte á estadounidense.

Divídese o traballo en sete epígrafes. O primeiro é a introdución. No segundo trátase o Tratado de Libre Comercio de América do Norte e o Tratado entre México, Estados Unidos e Canadá, buscando as implicacións na economía mexicana. O terceiro estuda os obxectivos do TLCAN e o Tratado entre México, Estados Unidos e Canadá (T-MEC), así como a arquitectura institucional para a súa execución. O cuarto analiza o neoliberalismo en México e os seus efectos na economía mexicana. No quinto analízase o ciclo económico para observar qué se pasou a sincronizar e como, cando hai crecemento económico en Estados Unidos, se torna positivo para México e como, se pola contra hai recesión, negativo. O sexto observa o ciclo económico e a política contracíclica dos Estados Unidos e o seu efecto na economía mexicana. Logo, expóñense as conclusións do traballo.

2. O TRATADO DE LIBRE COMERCIO DE AMÉRICA DO NORTE-TRATADO ENTRE MÉXICO, ESTADOS UNIDOS E CANADÁ: IMPLICACIÓNS PARA MÉXICO

Como case todos os países de América Latina, México encarou a crise da débeda externa de 1982. Ante a incapacidade produtiva e financeira interna para lles facer fronte ao servizo da débeda, á negativa da banca internacional a continuar outorgando créditos para financiar os desequilibrios macroeconómicos e á imposibilidade de empregar o instrumental teórico para actuar no ciclo económico, e fronte á negativa de superar a inestabilidade con condicións produtivas e financeiras internas, emprendéronse negociacións cos acredores internacionais, que implicaron concesións destinadas a asegurar o pago do servizo da débeda externa (López e Arrazola, 2014).

As políticas de axuste foron incapaces de facer compatibles as pretensións de crecemento económico, a estabilidade de prezos, as condicións de pago e os equilibrios macroeconómicos. Ante isto, o obxectivo de diminuír as presións cara ao sector externo e xerar os excedentes de divisas para cubrir o pago do servizo da débeda externa predominou durante un longo período. As políticas fiscais e monetarias contraccionistas de corte ortodoxo, combinadas con apertura externa, configuraron un escenario de logros transitorios con desequilibrios produtivos e financeiros en México, así como unha maior polarización social.

Posteriormente, procurouse a integración á economía mundial e unha privatización e estranxeirización maiores para encarar os desequilibrios e asegurar a transferencia de recursos externos cara ao crecemento económico. Deixouse de lado o mecanismo anterior de axuste desvalorizador e certa protección ao comercio exterior (como permisos previos de importación e aranceis), que xeraban superávit de comercio exterior para cubrir o pago do servizo da débeda externa, e privilexiouse este por medio do superávit da conta de capitais, logrado mediante a promoción da entrada da venda das grandes empresas públicas, dos aumentos das taxas de xuros, de promover o mercado interno e de flexibilizar as lexislacións respecto do investimento estranxeiro (Huerta, 1992).

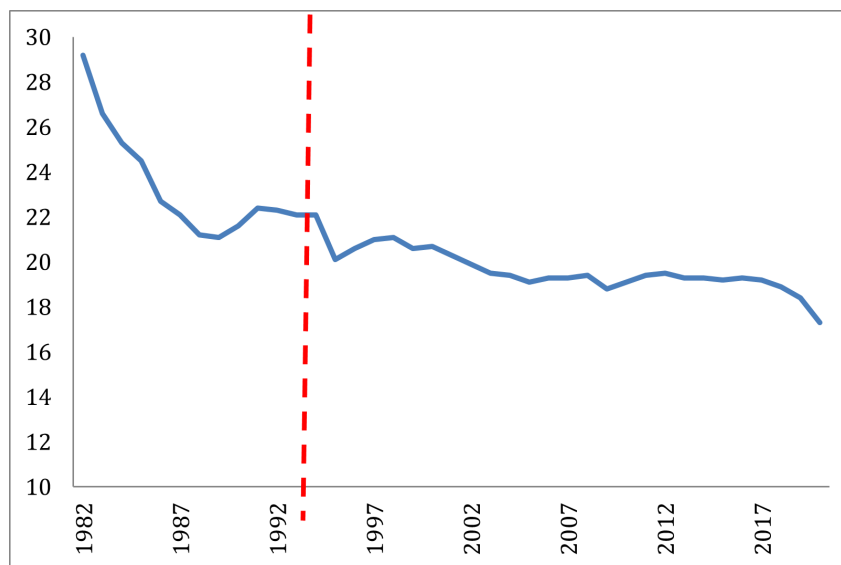
O TLCAN foi o resultado natural destas políticas. Implicou importantes transformacións na economía mexicana e a destrución de cadeas produtivas internas que propiciaron un incremento nos fluxos migratorios de mexicanos aos Estados Unidos de América, o contrario do sostido polos seus creadores, que pensaban que ía darse un proceso de converxencia salarial e, xa que logo, un freo á migración (López, 2017).

México ingresou ao TLCAN ou NAFTA mediante un proceso que comezou o 5 de febreiro de 1991 e terminou o 17 de decembro de 1992 coa firma dos tres países, para entrar en vigor

o 1 de xaneiro de 1994, cando o Exército Zapatista de Liberación Nacional (EZLN) se levantou en armas reclamando os dereitos negados aos pobos indios e a construción dun novo modelo de nación que incluíse democracia, liberdade e xustiza como principios da política (Peláez, 2012).

En 1982, cando emprendeu o cambio de modelo económico, México era un país cun ingreso medio alto (Ros, 2013). O seu produto interno bruto per cápita neste ano era equivalente ao 29,2 % do de Estados Unidos e ao 24,8 do de Canadá (López, 2017); o ingreso per cápita mexicano, en relación co estadounidense, era do nivel máis alto desde principios do século XIX, antes de que empezase o declive relativo da economía mexicana durante os primeiros 50 anos despois da independencia (Ros, 2013). En 2020 o Produto Interno Bruto (PIB) per cápita nacional era equivalente ao 17,3 % do de Estados Unidos e ao 19,2 de Canadá. É dicir, en 2020 México tiña un equivalente ao 59,3 % do de Estados Unidos comparado co de 1982 (Figura 1) e do 77,4 do de Canadá (Base de datos do Banco Mundial).

Figura 1. PIB per cápita México con respecto aos Estados Unidos de América, 1982-2020 (%)

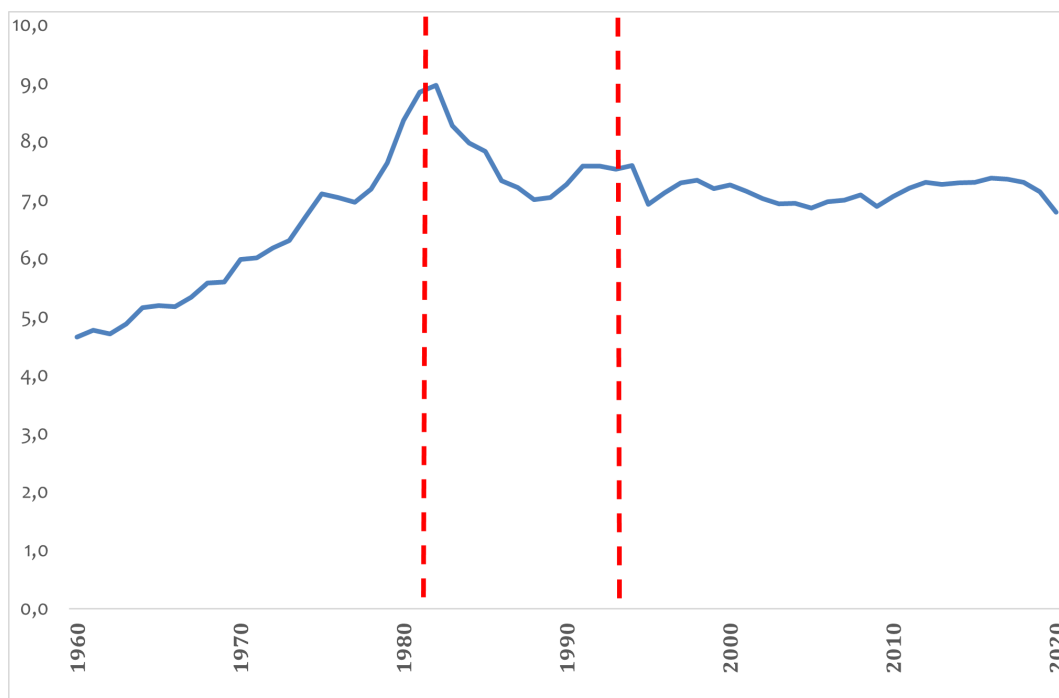
Fonte: Elaboración propia con base en datos do Banco Mundial (2021a).

Contrariamente ao sostido por Donald Trump¹, a brecha entre o PIB de México e Estados Unidos ensanouse. O primeiro empobreceuse relativamente máis fronte ao segundo, e este enriqueceuse máis. O TLCAN non é o único factor, pero si é moi importante. Se fose certo o que dicía o presidente estadounidense, en lugar de diverxencia habería converxencia do PIB per cápita (Puyana, 2020).

Na Figura 2, pódese apreciar que, a partir do cambio de modelo económico de México, o PIB foi reducíndose e perdendo peso en relación ao PIB dos Estados Unidos. É dicir, México empobreceuse fronte aos Estados Unidos no período neoliberal, e co TLCAN non se reverteu a tendencia.

¹ “peor acordo imaxinable”, polo T-MEC, “o mellor e inaudito mundialmente” (Trump, 2020). Tomado de Puyana, 2020.

Figura 2. Cociente do PIB de México en relación cos Estados Unidos, 1960-2020 (% calculado en millóns de dólares de 2010)

Fonte: Elaboración propia con base en datos do [Banco Mundial \(2021a\)](#).

O axuste máis forte produciuse no período da crise da débeda e no cambio de modelo económico en México de 1982 a 1988, sexenio de crecemento cero, pero de 1994 a 2020 o seu PIB continuou en descenso en relación co de Estados Unidos.

3. OBXECTIVOS DO TLCAN E O TRATADO ENTRE MÉXICO, ESTADOS UNIDOS E CANADÁ (T-MEC) E A ARQUITECTURA INSTITUCIONAL PARA A SÚA EXECUCIÓN

Para entender o papel do Tratado de Libre Comercio de América do Norte é preciso sinalar os compromisos acordados. En concreto: a) Eliminar os obstáculos ao comercio e facilitar a circulación transfronteiriza de bens e servizos entre os territorios das partes, b) Promover condicións de competencia leal na zona de libre comercio, c) Aumentar substancialmente as oportunidades de investimento nos territorios das partes, d) Protexer e facer valer os dereitos de propiedade intelectual no territorio de cada unha das partes, e) Crear procedementos eficaces para a aplicación e o cumprimento deste tratado, a súa administración conxunta e a solución de controversias. f) Establecer aliñamentos cara á cooperación trilateral, rexional e multilateral para ampliar e melloralo ([Secofi, 1993](#)).

Para velar polo cumprimento destes obxectivos, o Tratado non establece un organismo central de coordinación política ou social. A institución máis próxima a esta idea é o Secretariado do TLCAN, integrado por tres seccións nacionais, unha por parte de cada país membro. A sección canadense está situada en Ottawa; a mexicana, en Cidade de México; e a estadounidense, en Washington, D. C. Encárgase de administrar as resolucións e mandatos do Tratado. Concretamente, é responsable de executar as disposicións e procesos de solución de controversias en virtude dos seus capítulos 14, 19 e 203. Así mesmo, ten responsabilidades

coas disposicións de solución de controversias do capítulo 114 respecto dos investimentos. Ademais do Secretariado, son organismos relevantes:

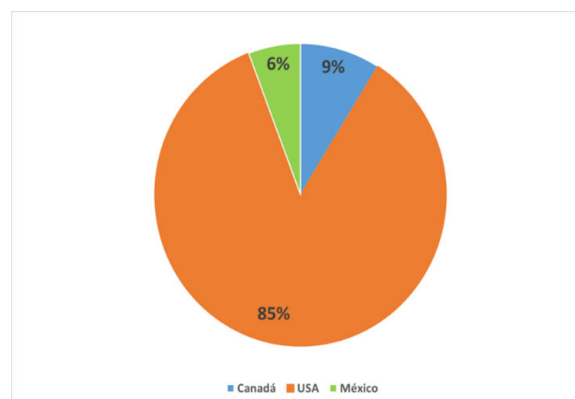
A Comisión de Libre Comercio, integrada polos ministros de comercio dos tres países socios, implementa e interpreta o Tratado e supervisa os sete comités, os grupos de traballo e outras entidades do TLCAN (Peláez, 2012, tomado de López e Arrazola, 2014).

O Grupo de Coordinadores, os grupos de traballo e os comités de funcionarios de alto nivel eran os encargados de implementar o TLCAN. Ademais, foron establecidos máis de 30 comités e grupos de traballo en áreas clave como comercio de bens, regras de orixe, aduanas, comercio agropecuario e subsidios, normas, compras do sector público, investimentos e servizos, movemento transfronteirizo de persoas de negocios e solución alternativa de controversias (Peláez, 2012 tomado de López e Arrazola, 2014).

Creouse a Comisión de Cooperación Laboral para atender asuntos entre os membros do TLCAN e vixiar o cumprimento da lexislación laboral de cada país, así como a Comisión para a Cooperación Ambiental, con énfase nos desafíos e nas oportunidades do libre comercio. En síntese, era a estrutura institucional que facía seguimento ao TLCAN (Peláez, 2012 tomado de López e Arrazola, 2014).

Teoricamente, desde o 1 de xaneiro de 2008 non existen barreiras, arancelarias ou non, entre México, Estados Unidos e Canadá. Por primeira vez na historia dúas nacións industrializadas asinaron cun país en vías de desenvolvemento un tratado de libre comercio, o cal é moi desigual polos tamaños das economías. En conxunto, Canadá e México representaban en 2020 o 15,0 % do PIB desa área de libre comercio e por conseguinte os seus mercados eran moi asimétricos (Figura 3), e máis se o PIB per cápita e a distribución do ingreso non son moi distantes entre os Estados Unidos e Canadá, mentres México presenta unha asimetría considerable (Rodil e López, 2014).

Figura 3. Tamaño do mercado no TLCAN a través do PIB en 2020 (%)

Fonte: Elaboración propia con base en datos do Banco Mundial (2021a).

Apréciase asimetría entre os países signatarios do TLCAN e T-MEC (desde o 1 de xullo de 2020). Esta obsérvase tanto polo tamaño do mercado como polo ingreso per cápita no caso de México respecto de Estados Unidos e Canadá. É dicir, trátase de dous países ricos e un pobre, considerado máis como produtor e non tanto como consumidor.

Nun principio, a Administración Trump expuxo a disolución do TLCAN; posteriormente, negociouse o Tratado entre México, Estados Unidos e Canadá (TMEC ou TLCAN plus, USMCA, polas súas siglas en inglés), que entrou en operación o 1 de xullo de 2020 (Puyana, 2020).

A firma do T-MEC por México foi precedida de presións á Administración Trump polas industrias de EE.UU., pois están engarzadas ás cadeas globais de valor (CGV), comandadas

polas empresas estadounidenses; 310 cámaras de comercio estatais e locais enviaron unha carta á Casa Branca exhortando a permanecer no TLCAN (Swanson, 2017). É dicir, o proceso de integración de América do Norte avanzara ata tal punto que non puido disolverse pola política neoproteccionista do presidente. O T-MEC ten 34 capítulos, fronte a 22 do TLCAN. Incorpóranse aspectos, elimínanse tres apartados e agréganse 10 novos. Recoñécese a propiedade directa, inalienable e imprescritible do Estado mexicano respecto de hidrocarburos; agrégase o relativo á lexislación laboral, medio ambiente, anticorrupción, comercio dixital, política macroeconómica e tipo de cambio. Existen no sector agropecuario acordos bilaterais de México cos Estados Unidos e dos Estados Unidos con Canadá. Os primeiros concéntranse en azucre e xarope. Entre os cambios están o Valor de Contido Rexional (VCR) e o Valor de Contido Laboral (VCL): o primeiro pasa do 62,5 % ao 75 % e o segundo, para os autos de 40 % e camionetas 45 % (elaborados en plantas que paguen polo menos 16 dólares estadounidenses a hora). En relación co artigo 32, ten unha cláusula que establece que non se deben asinar tratados de libre comercio con economías que non sexan de mercado, que parece ser unha cláusula dirixida a China (México ¿cómo vamos?, 2018).

4. O NEOLIBERALISMO EN MÉXICO E OS SEUS EFECTOS NA ECONOMÍA

Unha característica do modelo neoliberal é o seu baixo crecemento. Ten moi pouco que ver co alto dinamismo do Estado do Benestar configurado na segunda posguerra. En termos moi grosos, este baixo crecemento pódese apreciar se tomamos como fin do modelo 1982 e como comezo do neoliberalismo ese ano, aínda que algúns países comezaron antes, pero abonda como mostra para ilustrar o baixo crecemento co modelo neoliberal. Durante a pandemia os resultados son aínda inferiores (López, 2021).

En México, a manufactura de exportación está dominada polas empresas transnacionais e ten escasa incorporación de valor agregado nacional. Os empresarios mexicanos tenden a participar en sectores non comerciábeis internacionalmente, isto é, non están expostos á competencia internacional. Escollen sectores protexidos, como o financeiro, as telecomunicacións, a minería, o comercio, os restaurantes, etc., ou ben actividades que dependen de concesións ou de ser contratistas do Goberno. Na medida do posible, tenden a non participar nas manufacturas (Romero, 2020).

Aínda que en México o Goberno expón como éxito o neoliberalismo e a apertura da economía, iso non se sostén cos resultados (López, 2021). Móstroa a Táboa 1. Se en 1960-1982 houbo unha taxa de crecemento media anual do PIB do 6,5 %, agora ten unha do 1,9 %, menos da terceira parte, e en termos do PIB per cápita previo ao neoliberalismo, tivemos unha do 3,5 %, e na etapa neoliberal apenas do 0,3 %, tipificado como case estancamento.

Táboa 1. Taxa de Crecemento Media Anual do PIB e do PIB per cápita en México, no mundo e sen China (%).

	PIB		PIB per cápita	
	1960-1982	1982-2020	1960-1982	1982-2020
México	6,5	1,9	3,5	0,3
Mundo	4,3	2,8	2,3	1,4

	PIB		PIB per cápita	
Mundo sen China	4,3	2,4	2,3	0,9

Fonte: Elaboración propia con base en datos do [Banco Mundial \(2021a\)](#).

En todo o mundo os resultados do período neoliberal son de menor crecemento económico do que na etapa previa, pero se restamos China, son inferiores ([Táboa 1](#)). Este país non seguiu tal patrón porque posúe un capitalismo de Estado, moi distante dese modelo².

O modelo económico neoliberal lastrou o crecemento económico de México, e o Tratado de Libre Comercio de América do Norte (TLCAN) e o Tratado entre México, Estados Unidos e Canadá (T-MEC) non contribuíron a revertir esa tendencia, pois forman parte do paquete neoliberal instrumentado en México desde finais de 1982.

México tivo un comportamento económico mediocre durante o período neoliberal (1982-2020), medido polo PIB e o PIB per cápita. No primeiro caso só é superado por Arxentina e no segundo tivo o peor de todos os países ([Táboa 2](#)) e, sumando ambos os indicadores, o peor de América Latina e o Caribe.

Táboa 2. Taxa de Crecemento Medio Anual do PIB e PIB per cápita de México e algúns países de América Latina, 1982-2020 (%).

Países	PIB	PIB per cápita
México	1,9	0,3
Arxentina	1,7	0,5
Brasil	2,3	0,9
Chile	4,2	2,9
Colombia	3,2	1,6
Ecuador	2,6	0,6
Perú	2,7	1,1
Uruguai	2,3	1,9
América Latina e o Caribe	2,3	0,8

Fonte: Elaboración propia con base en datos do [Banco Mundial \(2021a\)](#).

O capitalismo atravesou crises cíclicas e estruturais. As primeiras funcionan como destrución creativa, ao Schumpeter, e manteñen unha tendencia á alza en crecemento económico. Durante as crises estruturais o capitalismo cambia o patrón de acumulación, como coa crise de 1929-1933, mediante o modelo do Estado do Benestar en Europa e do *new deal* en Estados Unidos, marcando unha idade de ouro. Con todo, a crise estrutural de 1973-1975 marcou o comezo da fin do modelo económico do Estado do Benestar e da idade de ouro do

² Restar a China obedece ao seu capitalismo de Estado, distante do modelo da maioría de países nese período, asociado ao baixo potencial de crecemento das economías ancoradas no neoliberalismo.

capitalismo (Valenzuela, 2020) e (Pizarro, 2020). En México respondeuse cambiando o modelo de acumulación polo neoliberal, pero xa vimos que, a diferenza do anterior, este se caracterizou por un baixo crecemento económico, unha maior desigualdade na distribución da riqueza e onde os mozos do mundo desenvolvido comezaron a vivir peor que os seus pais (García, 2018), cousa que non ocorría no modelo anterior.

En 2020 a pandemia da Covid-19 contribuíu a que a economía mundial e con ela México enfrontasen un choque dobre: de oferta e demanda. Obriga a pechar as empresas e a oferta redúcese abruptamente, pero, con asalariados e traballadores externalizados cesantes, xunto con informais confinados, a demanda achícase aínda máis do que xa estaba pola sobreexplotación neoliberal (Pizarro, 2020). Mesmo prescindindo do ano 2020, o modelo neoliberal caracterizouse polo baixo crecemento económico, que non ten nada que ver cos “anos dourados” do Estado do Benestar e o *new deal*.

Nunes *et al.* (2021) falan de dúas ondas de afectacións pola Covid-19. Na primeira os países actuaron unilateralmente, con medidas proteccionistas, sen ter en conta as ferramentas multilaterais. Na segunda, caracterizada polo predominio de medidas de facilitación do comercio, obsérvase unha tendencia cara a accións multilaterais mediante o establecemento de “declaracións”. É dicir, no primeiro momento foi un choque de oferta e despois houbo facilidades para o desenvolvemento do comercio. A primeira onda afectou o crecemento económico en 2020 e a segunda suavizou o efecto.

5. SINCRONIZACIÓN DOS CICLOS ECONÓMICOS DE MÉXICO E ESTADOS UNIDOS

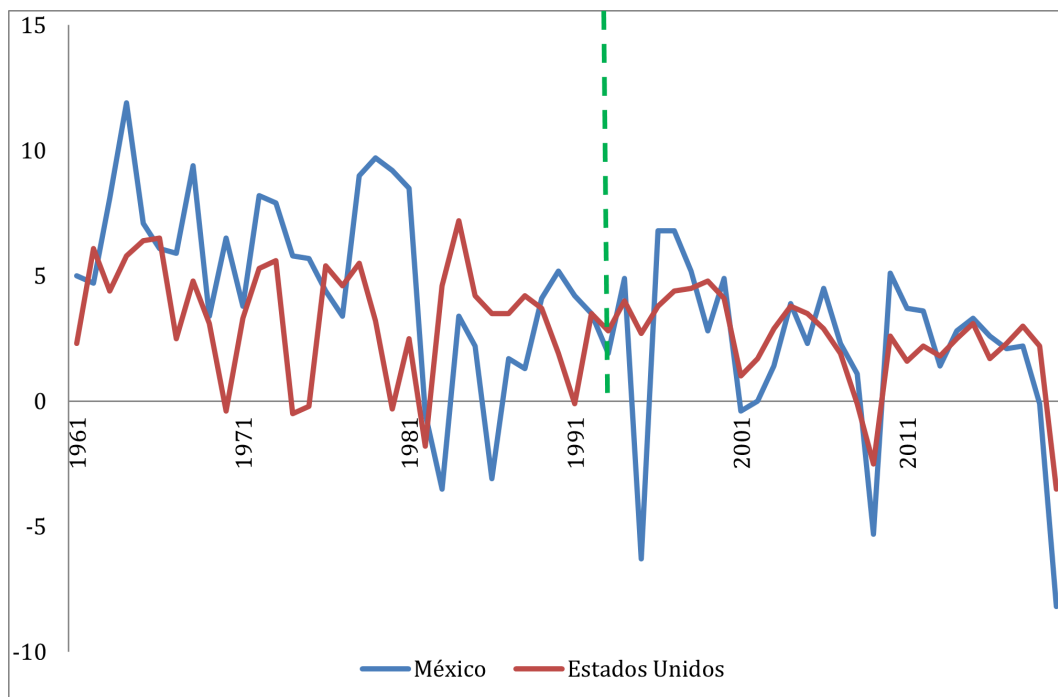
As crises asociadas a eles foron unha realidade incuestionable desde o xurdimento do capitalismo. Os economistas clásicos (Smith e Ricardo) non os atendían porque se centraban nas tendencias de longo prazo (Gaviola, 2015)³. No marxismo é posible atopar testemuños respecto diso. Segundo Engels (1880), desde 1825, cando estala a primeira crise xeral, non pasan 10 anos seguidos sen que o mundo industrial e comercial, a produción e o intercambio de todos os pobos civilizados e do seu séquito de países máis ou menos bárbaros, queden fóra de control (López e Peláez, 2015). Ás cinco crises que Engels identifica entre 1825 e 1880 (Mitchell, 1923), engade 10 entre 1810 e 1920. Súmanse a Gran Depresión e outras (López e Peláez, 2015).

Na Figura 4 apréciase que, despois de 1994, existe un acompasamento da taxa de variación anual do PIB de México e dos Estados Unidos, mentres que de 1960 a 1993 non se dá esa sincronización.

---

³ “Os autores clásicos non desenvolven unha teoría das crises ou teoría do ciclo. Nisto conxúganse dous factores. O primeiro é a época na que escriben, xa que nos albores do capitalismo as flutuacións económicas se atribuían a factores exógenos. En segundo lugar, os clásicos estaban ocupados en entender a dinámica de acumulación no longo prazo” (Gaviola, 2015. pp 58-59).

Figura 4. Variación anual do PIB de México e Estados Unidos, 1961-2020

Fonte: Elaboración propia con base en datos do [Banco Mundial \(2021a\)](#).

En tempos máis recentes confírmase a sincronización dos ciclos económicos de México e dos Estados Unidos, pouco despois da entrada en vigor do TLCAN, medindo o grao de relación entre as taxas de variación anual do PIB de ambos. Utilízase a regresión lineal polo método dos mínimos cadrados ordinarios, segregando os datos do período 1961-2020 en dous lapsos, un previo á entrada en vigor do TLCAN e outro posterior, comparando os resultados de cada caso.

As taxas de variación do PIB de Estados Unidos non explican a dinámica do de México desde 1961 ata 1993 (Figura 5). Tras a entrada en vigor do TLCAN, superada a crise de 1995, a relación cambiou substancialmente. A pendente do modelo axustado volveuse significativa (p -valor=0,000003), de modo que a taxa de variación do PIB de Estados Unidos explica ata un 59,22 % da evolución do PIB de México desde 1994 a 2020 (Figura 6). Esta porcentaxe elévase ao 78,05 % ao excluír 1995, recesión coñecida como “efecto tequila”⁴.

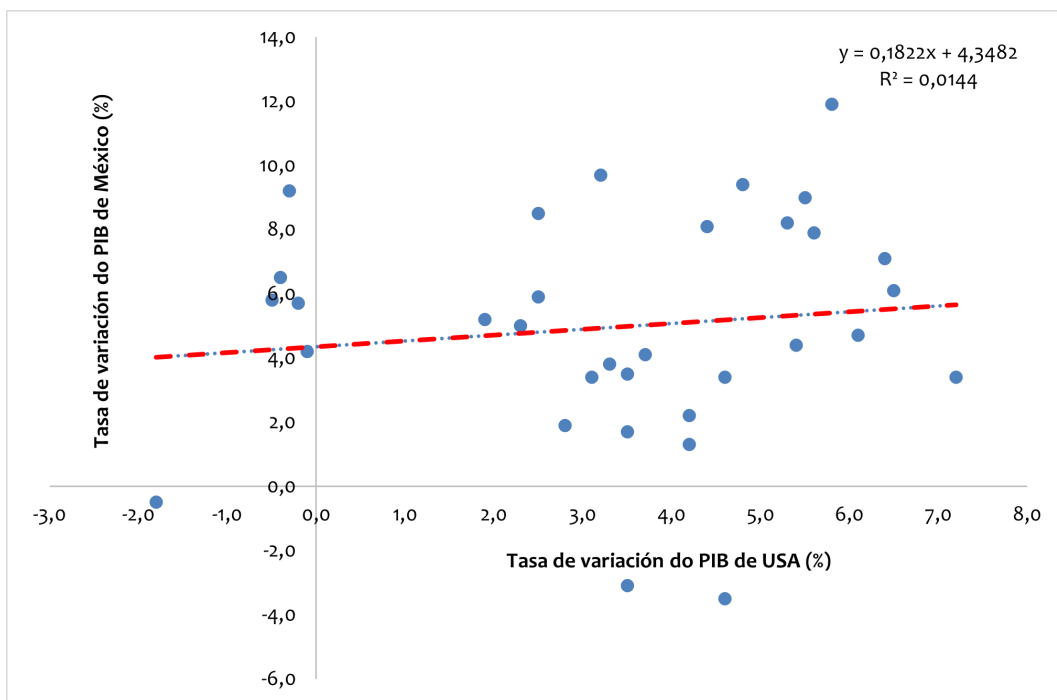
Na Figura 6 a recta de regresión pasa moi preto da orixe de coordenadas. Non é o caso do período 1961-1993, no cal non hai sincronización (Figura 5). A pendente do modelo estimado indica que por cada punto porcentual de crecemento (redución) do PIB de Estados Unidos, o de México elévase (reduce) en 1,4594 puntos porcentuais, o que explica que as fases expansivas do ciclo económico sexan máis intensas en México e tamén, polo xeral, as crises máis profundas.

Nas Figuras 5 e 6 apréciase a sincronización do ciclo económico de México con Estados Unidos na era pos-TLCAN e na Figura previa, o oposto. O coeficiente de correlación é moi alto,

⁴ Así se lle denominou á crise de balanza de pagos de México a fins de decembro de 1994, produto de fluxos de capitais que serviron para financiar un nivel de gastos do país moi por riba do que se producía (Ffrench-Davis, 1999).

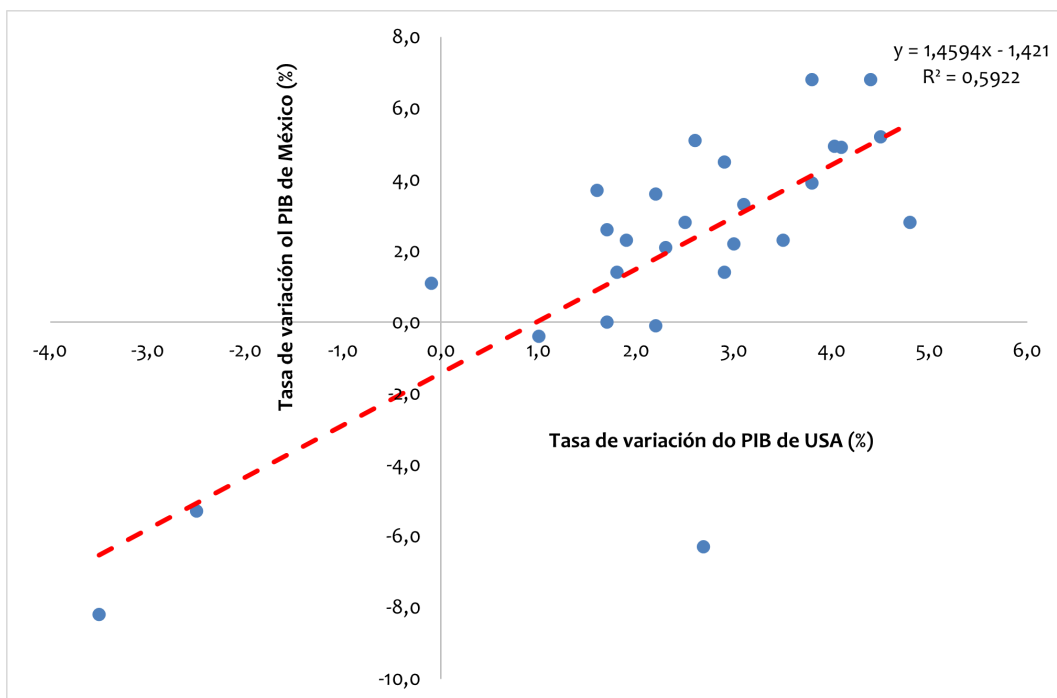
de 0,7695 de 1994 ata 2020. Se se exclúse 1995, desde 1996 a 2020 sería de 0,8789, indicando unha correlación intensa.

Figura 5. Relación das taxas de variación do PIB de México e Estados Unidos, 1961-1993

Fonte: Elaboración propia con base en datos do Banco Mundial (2021a).

Figura 6. Relación das taxas de variación do PIB de México e Estados Unidos, 1996-2020

Fonte: Elaboración propia con base en datos do Banco Mundial (2021a).

A economía mexicana leva case catro décadas de reformas estruturais e crecemento económico mediocre. Se se considera 1982, creceu a unha taxa de 0,32 % en materia de PIB per cápita, o cal lle levaría 216 anos duplicalo a esa taxa, mentres que os Estados Unidos creceu nese mesmo período 1,71, e en 41 anos duplicaríao, polo que as distancias se ampliarían. Se crecese como o fixo de 1994-2020 en 0,41 %, a México levaríalle 169 anos duplicar o PIB per cápita, mentres que os Estados Unidos o fixo en 1,36 e o dobraría en 51 anos, co que as distancias se ensancharían aínda máis.

O problema do estancamento económico de México é obxecto de múltiples interpretacións (Calderón e Sánchez, 2011. p 25)⁵. A economía mexicana apenas puido crecer ao 1.9 % de media anual desde 1982 a 2020 e o PIB per cápita a 0,32 no mesmo período, fronte ao 6,5 do PIB logrado de 1960 a 1982. Se unha economía non supera o crecemento acelerado do PIB per cápita de 3 % anual por un período de 10 anos, pódese considerar unha situación de estancamento económico (Calderón e Sánchez, 2011). No caso mexicano corrobórase, pois, que, crecendo á taxa habitual desde 1982 ata a data, se necesitaría máis de dous séculos para duplicar o seu PIB por habitante, e se é desde 1994 ata 2020, un pouco máis dun século e dúas terceiras partes doutro.

O estancamento, ou lento crecemento, foi norma neste período (Calderón, 2012). Xorde a pregunta: TLCAN e T-MEC foron capaces de relanzar o crecemento económico de México como pensaban os seus facedores? A evidencia empírica sinala o contrario. Foron incapaces de facer que a economía mexicana crecese, e iso malia o dinamismo do comercio exterior e o investimento estranxeiro directo (Moreno *et al.*, 2005). Espérase que en 2021 a economía mexicana creza pola política contracíclica de grandes proporcións emprendida polos Estados Unidos.

6. A POLÍTICA CONTRACÍCLICA DOS ESTADOS UNIDOS E O SEU IMPACTO NA ECONOMÍA MEXICANA

México ten asinados tratados comerciais con máis de 40 países. Con todo, comercio exterior, migrantes e fontes de financiamento concéntranse cos Estados Unidos, de modo que o destino deste país marca unha pauta da que é difícil escapar. As variacións na demanda agregada dos Estados Unidos afectan as exportacións mexicanas. As dificultades do mercado de capitais limitan o investimento. O desemprego estadounidense dificulta a emigración, reduce o envío de remesas e incrementa o retorno de poboación en idade de traballar, que busca emprego nos mercados laborais mexicanos, xa saturados e con ciclos económicos sincronizados (López e Peláez, 2015). No entanto, polas características da crise da Covid-19 e pola resposta contracíclica masiva dos Estados Unidos, as remesas lonxe de diminuír incrementáronse considerablemente, o mesmo que o comercio exterior e o investimento, que afectaban negativamente a México en crises económicas convencionais. Así e todo, en 2021 comezan a actuar como contracíclicas polo programa económico de Estados Unidos, un dos maiores da súa historia.

Estados Unidos aprobou o Plan de Rescate 2021 (American Rescue Plan Act) con estímulo de 1,9 billóns de dólares á vacinación, redes sanitarias, alivio económico ás familias, máis beneficios do seguro de desemprego ou manter o apoio ás empresas. Isto, sumado ao

---

⁵ Aquí non se busca unha interpretación a fondo das causas do estancamento senón dos seus efectos. Consideramos, como Calderón e Sánchez (2011), que as políticas de estabilización, acompañadas dunha rápida liberalización e das exportacións maquiomanufactureiras do país, danaron a capacidade potencial de crecemento endógeno do país.

posto en práctica en 2020, é a resposta fiscal á COVID-19, cun 25% do PIB ([Comisión Económica para América Latina e o Caribe \[Cepal\], 2021a](#)).

Estamos ante unha política contracíclica dos Estados Unidos das máis importantes da súa historia e unha das máis cuantiosas do mundo. Os seus efectos na economía mexicana son fáciles de predicir, se se filtra polo comercio exterior, polas remesas e mais polo investimento estranxeiro.

Como a crise do confinamento pola COVID-19 danou todas as economías con diversa intensidade, coa superposición das Cadeas Globais de Valor (CGV) a actualidade tórnase máis complexa polas interdependencias entre os actores económicos e os territorios. Neste contexto, a crise pandémica da COVID-19 e as súas consecuencias inmediatas a nivel social significan un reto para un sistema económico baseado nesta forma de organización da produción. Como evidencia, as primeiras demostracións foron a paralización de actividades por falta de subministracións de partes e compoñentes desde un primeiro momento, despois da declaración oficial da pandemia en marzo de 2020 ([Rodil, 2020](#)).

Existe unha grande asimetría ao comparar o perfil da participación das CGV de México co seu principal socio comercial, pois exhibe un valor negativo (cara atrás), mentres Estados Unidos un positivo (cara adiante). É dicir, é portador de valor agregado doutros países e EE.UU. crea valor agregado ([Rodil, 2017](#)). Por iso, México vai ao remolque da economía do veciño do Norte e as exportacións mexicanas non inflúen tanto no propio crecemento económico.

A recesión económica de 2020 foi a peor rexistrada por México en 88 anos. Non se deu un descenso tan forte desde 1932, o cal tivo que ver coas CGV, porque hai unha especie de triangulación do proceso de fragmentación produtiva con China, México e Estados Unidos, así que desde que o primeiro se confinou en xaneiro de 2020 na provincia de Hubei ([Rodil, 2020](#)) as cadeas de subministración foron interrompidas, principalmente das industrias automotriz e electrónica, antes de que México decretase o confinamento o 30 de marzo de 2020⁶.

Segundo o Estudo sobre a Demografía dos Negocios 2020 do Instituto Nacional de Estadística y Geografía (INEGI), unha de cada cinco empresas rexistradas no Censo Económico de maio de 2019 pechara permanentemente en setembro de 2020, ou sexa 1.010.857, pero nese mesmo período foron creados 619.443 establecementos ([INEGI, 2020](#)). É moi probable que a pandemia sexa a causa principal, pola magnitude da recesión, do peche de actividades ([México ¿cómo vamos?, 2021](#)).

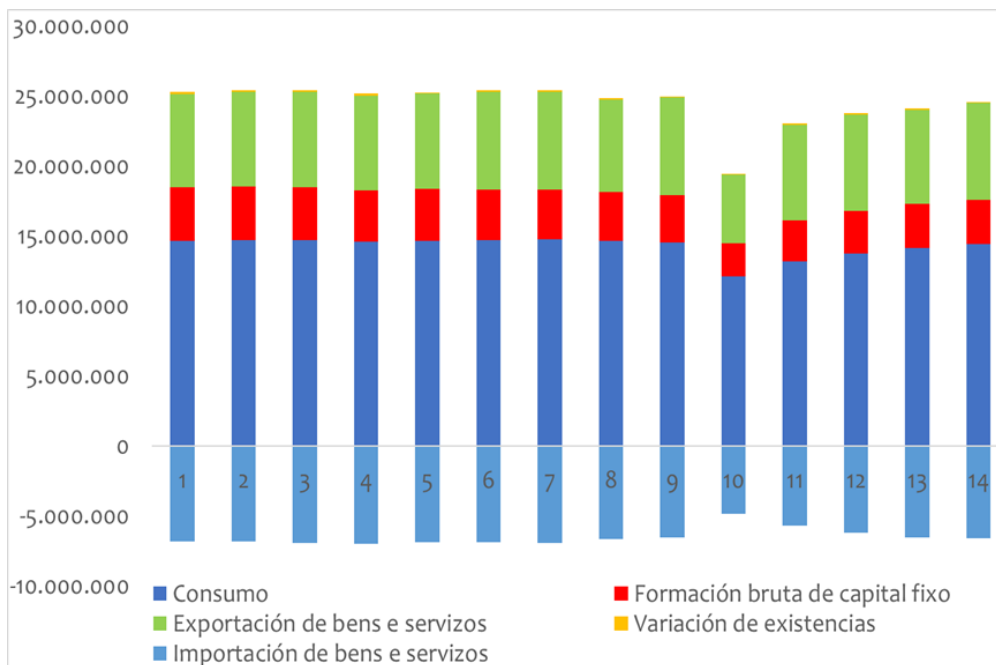
Ao lado da demanda agregada –composta polos consumos privado e do Goberno, o investimento (formación bruta de capital fixo) e as exportacións netas (menos importacións)–, o peche da economía durante o período de confinamento provocou un forte axuste das expectativas de futuro, reducindo tanto o consumo coma o investimento. Isto é evidente cando se analiza o comportamento do produto interno bruto trimestral por compoñente do gasto, como ilustra a [Figura 7](#). Durante o segundo trimestre de 2020, que abarcou os meses do confinamento máis severos en México, o consumo e o investimento presentaron unha

---

⁶ “O 30 de marzo de 2020, o Consejo de Salubridad General declaró a emerxencia sanitaria en México. O 21 de abril, a Secretaría de Salud anunciou o inicio da fase 3 da resposta ante a COVID-19, decretou o peche temporal de parques, estadios, bares, praias e templos, e limitou a mobilidade (suxerindo o confinamento mediante a campaña “Queda na casa”). Para contrarrestar o impacto negativo da crise sanitaria, o Goberno puxo en marcha diversos instrumentos en materia económica e social. Os apoios fiscais —principalmente concentrados no reforzamento do sistema de saúde e en subsidios e transferencias directas aos fogares— foron equivalentes a un 1,1 % do PIB e financiáronse coa reorientación de recursos fiscais (desde áreas orzamentarias diferentes á da saúde). O 1 de xuño de 2020 iniciouse a reapertura gradual da actividade económica no país, aínda que as taxas de contaxio continuaban sendo elevadas” ([Cepal, 2021b: p 1](#)).

diminución de -17,7 e -33,8 %, respectivamente, cando se lles compara co mesmo trimestre do ano anterior (México ¿cómo vamos?, 2021).

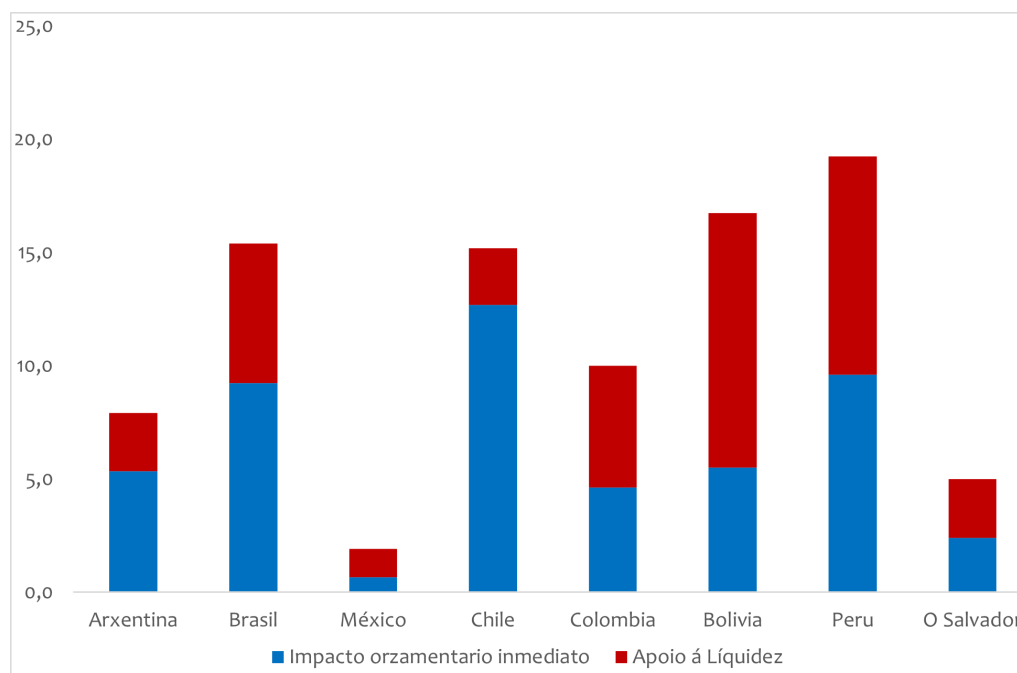
Figura 7. Produto Interno Bruto Trimestral por compoñente do gasto, 2018-2º trimestre de 2021 (millóns de pesos de 2013).

Fonte: Elaboración propia con datos do Banco de Información Estadística de INEGI (2021).

Afrontar a pandemia foi moi diferente para México e para os Estados Unidos. Este fíxo con políticas fiscais e monetarias expansivas, mentres que o primeiro seguiu coas restritivas. A resposta mexicana en termos fiscais foi de menor magnitude que as da maioría das economías de América Latina (Figura 8), precisamente porque espera que a política contracíclica estadounidense se fíltre á nacional.

Figura 8. Medidas fiscais en economías emerxentes en resposta á pandemia de COVID-19, 2020 (% do PIB)

Fonte: Elaboración propia con base en datos do [FMI \(2020\)](#).

Segundo a Organización para a Cooperación e o Desenvolvemento Económicos ([OCDE, 2021a](#)), espérase unha recuperación máis rápida da economía mundial pola vacinación en moitas nacións avanzadas e polo enorme estímulo fiscal nos Estados Unidos. As exportacións de manufacturas apoiarán o crecemento, xa que se beneficiarán da forte recuperación e do apoio das políticas nos Estados Unidos. A recuperación é impulsada pola demanda externa, coas exportacións de manufacturas por encima dos seus niveis prepandemia grazas á forte repunta rexistrada nos Estados Unidos ([OCDE, 2021a](#)).

Así como a desaceleración da economía estadounidense afectou a México, o proceso de recuperación impulsará o crecemento da economía mexicana pola sincronización do ciclo analizado parágrafos atrás. ([Krugman, 2021](#)) sostén que os demócratas acordaron unha proposta para gastar 3,5 billóns de dólares en investimentos públicos, que se debe aprobar pola vía da reconciliación, ademais dun plan bipartidista de 600.000 millóns de dólares de gasto en infraestruturas físicas, afirmando que o gasto millonario está de regreso nos Estados Unidos.

Pódese ver que, para ben ou mal, o ciclo económico dos Estados Unidos impactou o mexicano e seguramente o goberno implicitamente non se ve obrigado a aplicar políticas contracíclicas e atense ás estadounidenses.

México non foi capaz de aplicar políticas contracíclicas pola baixa presión fiscal, que reduce a dispoñibilidade do Goberno para acometer accións económicas ambiciosas, tanto conxunturais como de estratexias de longo prazo, para o desenvolvemento en infraestruturas, seguridade e redistribución da renda. Estas características fundamentais son, *grosso modo*, xeneralizables á maioría dos países da área latinoamericana que apostou por políticas económicas e fiscais neoliberais, con base nos ditados do FMI ([López e Vence 2021](#)).

Para [López e Vence \(2021\)](#) o mexicano é un sistema tributario caracterizado por unha extraordinariamente reducida presión fiscal, que sitúa a México como o país con menor recadación en relación co PIB de todos os da OCDE e entre o catro máis baixos de toda

América Latina. Esa reducida dimensión do sistema fiscal limita a capacidade do Estado para practicar estratexias de redistribución da renda, tanto polo lado dos ingresos como polo do gasto, ou co fin de financiar o gasto público en actividades de interese estratéxico e benestar social.

Discútese a política fiscal expansiva na era pos-Covid-19 porque padecemos non só un *shock* de demanda senón de oferta; a política de recuperación tamén terá que analizar as cuestións desta. O remedio keynesiano, ao lado da demanda, de pagarlle á xente para facer pozos e volvelos encher é inadecuado. Se calquera impulso da demanda impulsa a oferta ao aumentar o ingreso nacional, un serio atraso na resposta corre o risco de xerar inflación. Por iso o investimento en nova capacidade debe ser parte importante de calquera estímulo fiscal (Skidelsky, 2021). É dicir, requírese concentrar a expansión fiscal en investimento en nova capacidade produtiva cara a sectores da economía que garantan a sustentabilidade.

No caso dos Estados Unidos, estes dispoñen dun ambicioso programa de investimento en infraestruturas que alcanza os 2,3 billóns de dólares e que pretende colocalos en condicións favorables para enfrontar a competencia global e especialmente coa China. Pódese resumir en catro grandes paquetes. O primeiro refírese a infraestruturas “clásicas”, como estradas, pontes, portos, aeroportos, transporte público, etcétera. Un segundo paquete de “infraestructura humana” ou de “coidados”. Un terceiro paquete para a loita contra o cambio climático e, por último, un paquete para a competencia xoeconómica (García, 2021).

Táboa 3. Compoñentes do gasto da segunda iniciativa do presidente Biden

Concepto	Miles de millóns de dólares
Camiños, pontes, portos e sistemas de tránsito	621
Subministración de auga potable	111
Renovación dos sistemas eléctricos	100
Actualización da rede eléctrica	100
Casa habitación, escolas e coidado da saúde	213
Modernización das escolas públicas	100
Modernización dos centros universitarios	12
Coidado á nenez	25
Modernización de hospitais de veteranos	18
Modernización de oficinas públicas	10
Elevar beneficios e salarios aos traballadores da saúde	400
Apoio a pequenas empresas	180
Fortalecemento das manufacturas	300
Desenvolvemento da forza de traballo	100
Salarios e seguridade dos centros de traballo	10

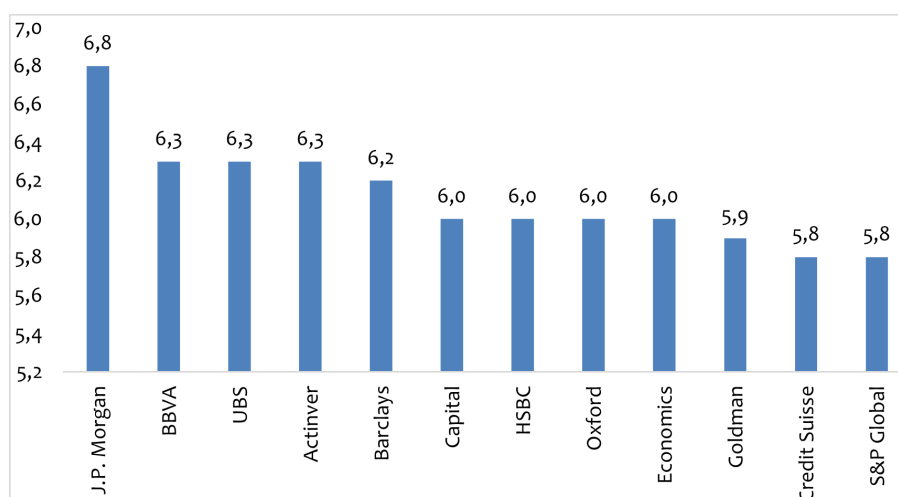
Concepto	Miles de millóns de dólares
Total	2300

Fonte: Congreso de Estados Unidos (Ibarra, 2021).

Na primeira proposta do presidente Biden, de 1,9 billóns de dólares, en materia social hai compoñentes máis aló do económico. Recoñécese a falta de ingresos e a pobreza de gran parte da poboación ao expor a entrega inmediata de 1.400 dólares por persoa e a revisión do salario mínimo a 15 dólares a hora, proposta rexeitada polo Congreso e despois reiterada por Biden (Ibarra, 2021). É dicir, Estados Unidos ten un programa económico que deixa atrás a política económica de austeridade orzamentaria e afástase do paradigma dominante (Ibarra, 2021).

Por iso a maioría dos organismos financeiros internacionais e os mercados estiman que en 2021 a economía mexicana medrará o 5,5 % (Figura 9), e incluso a maioría dos actores do sector privado internacional calculan un crecemento medio do 5,7. Todo isto ten que ver coa política contracíclica dos Estados Unidos e cos seus mecanismos de filtración á economía mexicana, mediante comercio exterior, remesas e investimento estranxeiro.

Figura 9. Expectativas de crecemento do PIB para a economía mexicana dos mercados, 2021 (%)

Fonte: [Economic Forecast from the World's Leading Economists (FOCUSECONOMICS)] (El Economista, 2021).

A economía mexicana ten unha política fiscal e monetaria restritiva sen motores internos. É residual e acomodaticia da política económica dos Estados Unidos.

Os organismos internacionais reclasificaron as súas estimacións da alza en materia de crecemento económico para México. Por exemplo:

En 2021 a Cepal (2021b) prevé que o PIB de México aumentará un 6,2 %, principalmente polo impulso das exportacións cara aos Estados Unidos e, en menor medida, á recuperación gradual do mercado interno. Con todo, a Cepal (2021b) considera que existen riscos á baixa e á alza, vinculados co ritmo da recuperación do crecemento económico mundial e mais coa evolución da saída da crise sanitaria, sustentada na dispoñibilidade de vacinas contra a COVID-19 e no avance do proceso de vacinación.

O Fondo Monetario Internacional (FMI) considera no seu informe respecto das perspectivas da economía mundial que México crecerá a unha taxa do 6,3 % en 2021 e do 4,2

en 2022 (FMI 2021a). No caso da OCDE (2021b), as súas proxeccións de 2021 para a economía mexicana son do 6,3% do PIB.

Segundo o Banco Mundial (2021b), a recuperación da economía mexicana é forte e depende da velocidade da vacinación, da dinámica da pandemia con respecto ás novas variantes, do crecemento dos Estados Unidos e da recuperación dos mercados laborais.

Non só os organismos ligados ao mercado financeiro senón institucións como a Cepal, o FMI, a OCDE e o BM reclasificaron o crecemento da economía mexicana en función da campaña de vacinación e do paquete financeiro de Estados Unidos, quen, co seu plan de infraestruturas, desempeñará un papel moi importante na recuperación de México. Ao parecer, a iso apostan os facedores da política económica de México e por iso non teñen opcións contracíclicas.

7.CONCLUSIÓNS

En México díxose sempre que se Estados Unidos “espirra nós collemos pulmonía”, pero iso non era certo antes do TLCAN, aínda que si o foi despois da súa firma e é unha camisa de forza moi difícil de romper. Segundo os resultados expostos, ese tratado e mais o T-MEC non lograron o pretendido e 26 anos son un período suficiente para avaliar o seu funcionamento, e se non melloraron os indicadores en materia de crecemento económico, nin se logrou aumentar os ingresos nin diminuír a pobreza, non é convincente que o farán (López e Arrazola, 2014).

O eixe central deste traballo é a análise dos efectos na economía de México provocados pola súa inserción no TLCAN e no Tratado entre México, Estados Unidos e Canadá (T-MEC). Un estímulo para emprender esta tarefa foi a aínda exigua existencia de traballos respecto desta temática concreta en relación coa sincronización do ciclo económico de Estados Unidos e mais os posibles efectos positivos da política contracíclica deste país, pero que no fondo poden ter consecuencias negativas ao intensificar a subordinación da economía mexicana.

A economía de México creceu entre 1960 e 1982 a taxas do 6,5% de media anual e en termos do PIB per cápita do 3,5, mentres que co modelo económico neoliberal (1982-2020) existe un case estancamento económico e en materia de PIB per cápita un irrelevante 0,3 % de media anual. É dicir, o cambio de patrón e a inserción no TLCAN-T-MEC non foron útiles para relanzar o crecemento de México, pero si para influír no seu ciclo económico mediante exportacións, investimento estranxeiro e remesas.

Aínda que no período de longo prazo, 26 anos, desde que se asinou o TLCAN, a economía mexicana mostrou un crecemento mediocre, isto non quere dicir que, no moi curto prazo, 2021, se vaia beneficiar da enorme política contracíclica de Estados Unidos. Pode parecer contradictorio pero non o é, xa que, como demostramos, o ciclo económico está sincronizado e beneficialle na conxuntura, aínda que no medio e longo prazo non é así.

México non implementa políticas contracíclicas durante a pandemia pero Estados Unidos si. Recorreu a unha de moi longo alcance, tanto en materia de desenvolvemento social como en infraestruturas, a cal se filtra a México e por iso os organismos financeiros privados e internacionais (FMI, Cepal, OCDE e BM) reclasificaron á alza o crecemento da economía mexicana polo efecto rebote e polos efectos da política contracíclica dos Estados Unidos. Con todo, o crecemento previsto pode verse afectado polas novas ondas de pandemia e mais pola taxa de vacinación.

Incluso o FMI (2021b) sostén que o apoio brindado por México en resposta á COVID-19 foi moito menor ao doutros países de mercados emerxentes e da rexión. As autoridades incrementaron os recursos destinados a saúde, pensións sociais (non contributivas) para

adultos maiores, Pemex e proxectos de investimento público, pero restrinxiron o gasto noutros ámbitos. É dicir, o Goberno ten unha política económica procíclica, e mesmo o FMI cuestiona o férreo equilibrio das finanzas públicas en tempos de pandemia.

O modelo económico neoliberal caracterizouse polo seu baixo potencial de crecemento. México leva preto de catro décadas atado ao ciclo económico de Estados Unidos e, de seguir así, non terá posibilidades dunha política contracíclica en momentos de recesión, que, como mostraron (López e Vence 2021), requiriría dunha reforma fiscal que lle permitise ao Goberno mexicano facerlles fronte aos seus compromisos sociais e aos obxectivos de interese estratéxico.

Aínda que o presidente Andrés Manuel López Obrador fala dun cambio de réxime en México, non hai tal, e polas súas consideracións básicas segue ancorado no neoliberalismo sen unha folla de ruta para desmontalo. O país terá ao final do sexenio un comportamento inferior en materia de crecemento económico que cos gobernos precedentes.

O crecemento económico de México, en 2021, é conxuntural e ten que ver co efecto rebote e coa política contracíclica de grandes proporcións instrumentada por Estados Unidos. Con todo, hai indicios de que a economía estadounidense se desacelerará en 2022 e con iso arrastrará á de México pola senda do baixo crecemento. México ten que botar a un lado o modelo económico neoliberal se é que quere crecer de forma significativa.

Por último, non se pretende pechar a análise da sincronización dos ciclos económicos e as súas repercusións en México para futuras investigacións, pois xorden interrogantes, como estudos máis detallados acerca dos problemas que poderían xerarse se se conclúise o Tratado entre México, Estados Unidos e Canadá de forma abrupta. Requírese tratar a fondo o efecto do plan de infraestruturas de amplas proporcións dos Estados Unidos en relación coa escaseza de man de obra e co posible transvasamento de poboación migrante de México e outros países para acometer un plan desa natureza, ademais de ver os impactos rexionais do proceso de integración no caso de México e Estados Unidos, pois hai rexións gañadoras e perdedoras en ambos os países.

Agradecementos

Agradéceselles aos revisores anónimos as observacións que contribuíron a mellorar o artigo.

Bibliografía

- Banco Mundial (2021a). *Indicadores de Desarrollo Mundial*. <<https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>>
- Banco Mundial (2021b). *México: panorama general* <<https://www.bancomundial.org/es/country/mexico/overview#1>>
- Calderón Villarreal, C. (2012). Crisis y ciclos económicos de México de 1896 al 2010: un análisis espectral. *Argumentos* 25 (70). 105-128. <http://www.scielo.org.mx/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0187-57952012000300006>
- Calderón Villarreal, C. & Sánchez Juárez, I. L. (2011). Apertura, inestabilidad y estancamiento económico en México. En Calderón Villarreal, C. y Cuevas A, V.M.). (coord), *Integración de México en el TLCAN, sus efectos sobre el crecimiento, la reestructuración productiva y el desarrollo económico*. 19-49 editorial UAM-Miguel Ángel Porrúa.
- Caputo, O. (2003). Reestructuración económica de Estados Unidos y anexión de América Latina: desarrollo desigual. *Oikos*, (16).

- Comisión Económica para América Latina (2021a). *Estudio económico de América Latina y el Caribe, 2021 (LC/PUB.2021/10-P)*. Cepal. <<https://repositorio.cepal.org/handle/11362/47192>>.
- Comisión Económica para América Latina (2021b). *Estudio económico de América Latina y el Caribe, 2021. México*. Cepal <https://repositorio.cepal.org/bitstream/handle/11362/47192/15/EE2021_Mexico_es.pdf>
- El Economista (2021). Hiló 7 meses de ajustes al alza: Focuseconomics. PIB de México sería de 5.7%; inflación se ubicaría en 5.2%", 13 de julio de 2021, <<https://www.eleconomista.com.mx/economia/PIB-de-Mexico-seria-de-5.7-inflacion-se-ubicaria-en-5.2--20210713-0124.html>>
- Engels, F. (1880). *Socialisme utopique et socialisme scientifique*. París: Lafargue. <<https://www.marxists.org/francais/marx/80-utopi/index.htm>>
- Ffrench Davis, R. (1999). *Macroeconomía, comercio y finanzas para reformar las reformas en América Latina*, Mc Graw Hill / Interamericana de Chile LTDA. <<https://repositorio.cepal.org/handle/11362/1864>>
- Fondo Monetario Internacional. (2020). *Fiscal Monitor Database of Country Fiscal Measures in Response to the COVID-19 Pandemic*. FMI <<https://www.imf.org/en/Topics/imf-and-covid19/Fiscal-Policies-Database-in-Response-to-COVID-19>>
- Fondo Monetario Internacional (2021a). "Actualización de perspectivas de la economía mundial. Se ahondan las brechas de recuperación mundial", *Informe de perspectivas de la economía mundial. FMI* <<https://www.imf.org/es/Publications/WEO/Issues/2021/07/27/world-economic-outlook-update-july-2021>>
- Fondo Monetario Internacional (2021b). México: Declaración del personal técnico al término de la misión del Artículo IV correspondiente a 2021. Observaciones de las Misiones del FMI. FMI <<https://www.imf.org/es/News/Articles/2021/10/08/mcs100821-mexico-staff-concluding-statement-of-the-2021-article-iv-mission>>
- García Encina, C. (2021). "El plan de infraestructuras de Biden: qué, cómo, por qué y contra quién", *Blog Real Instituto El Cano*. <<https://blog.realinstitutoelcano.org/el-plan-de-infraestructuras-de-biden-que-como-porque-y-contra-quien/>>
- García Vega, M.A (12 de noviembre de 2018). ¿Por qué los jóvenes vivirán peor que sus padres? La brecha entre distintas generaciones se amplía por la crisis, la demografía y los avances tecnológicos. *El País* <https://elpais.com/economia/2018/11/08/actualidad/1541694355_197937.html>
- Garduño, R. & Méndez, E. (3 de febrero de 2017). Trump no puede cancelar el TLCAN, afirma la Amchamber. *La Jornada*, <<https://issuu.com/lajornadaonline/docs/diario03022017.pdf-3>>
- Gaviola, S. (2015). Los Ciclos y las Crisis en los Clásicos y Marx. *Estudios Interculturales*, (1), 42-66. <"Los Ciclos y las Crisis en los Clásicos y Marx" (researchgate.net)>
- Guillén Romo, H. (1994). El Consenso de Washington en México. *Investigación Económica*, 54, (207) 29-44. <<https://www.jstor.org/stable/42842345> >
- Huerta González, A. (1992). *Riesgos del modelo neoliberal mexicano*. Editorial Diana.
- Ibarra, D. (2021). "Paradigmas y realidades: la propuesta antirrecesiva norteamericana", *Revista ECONOMÍAUnam* 18 (53). <http://revistaeconomia.unam.mx/index.php/ecu>.
- Instituto Nacional de Estadística y Geografía (2020). *Estudio sobre la Demografía de los Negocios (EDN) 2020*. INEGI <<https://www.inegi.org.mx/programas/edn/2020/#Tabulados>>
- Instituto Nacional de Estadística y Geografía (2021). *Oferta y demanda global trimestral, PIB y cuentas nacionales*. INEGI <<https://www.inegi.org.mx/temas/ofyd/#Tabulados>>
- Krugman, P. (17 de julio 2021). El gasto millonario toma impulso de nuevo. Los alarmistas de la deuda han perdido su credibilidad. Las crisis fiscales que han predicho nunca se han producido. *El País*. <<https://elpais.com/economia/2021-07-17/el-gasto-millonario-coge-impulso-denuevo.html?fbclid=IwAR1wHBRpnKgFhzRpZCkRWQNZ3WQ9ICfm3NDg-7Sf6rdNKSOMfpHNY-FWD3k>>

- López Arévalo, J. (2017). El Tratado de Libre Comercio de América del Norte en tiempos de Donald Trump. *Japan Society of Social Science on Latin America*, (51). <http://www.js3la.jp/journal/pdf/ronshu51/51_lopez.pdf>
- López Arévalo, J. (2021). The economic policy of the self-proclaimed 4th transformation in Mexico. *Latin America* (7), 38-52. <DOI: 10.31857/S0044748X0015305-4.>
- López Arévalo, J. & Arrazola Ovando, E. (2014). El TLCAN visto desde México: balance de veinte años, (Luis Sánchez Jiménez). TLC, Veinte años valoraciones y perspectivas. 173-225 Juan Pablo Editores. <https://www.researchgate.net/publication/335146626_El_TLCAN_visto_desde_Mexico_balance_de_veinte_anos>
- López Arévalo, J. & Peláez Herreros, O (2015). “El desigual impacto de la crisis económica de 2008-2009 en los mercados de trabajo de las regiones de México: la frontera norte frente a la región sur”, *Contaduría y Administración*, 60, (S2), 195-218. <<https://www.elsevier.es/es-revista-contaduria-administracion-87-articulo-el-desigual-impacto-crisis-economica-S0186104215000054>>
- López Pérez S. J. & Vence Deza X. (2021). Estructura y evolución de ingresos tributarios y beneficios fiscales en México. Análisis del periodo 1990-2019 y evaluación de la reforma fiscal de 2014. *El Trimestre Económico*, 88 (350), 373-417. <<https://www.eltrimestreeconomico.com.mx/index.php/te/article/view/1104>>
- México ¿cómo vamos? (2018). “Del TLCAN al T-MEC”. <<https://mexicocomovamos.mx/new/md-multimedia/1543604492-904.pdf>>
- México ¿cómo vamos? (2021). “México frente a las crisis de 2020”. <<https://mexicocomovamos.mx/wp-content/uploads/2021/03/Me%CC%81xico-frente-a-las-crisis-de-2020.pdf>>
- Mitchell, Wesley C. (1923). “Business cycles and unemployment”, *National Bureau of Economic Research*, 23 (1), 5-18. <<https://www.nber.org/books-and-chapters/business-cycles-and-unemployment>>
- Moreno Brid, J. C; Rivas Valdivia, J. C; & Ruiz Nápoles, P. (2005). La economía mexicana después del TLCAN. *Revista Galega de Economía*, 14, (1-2) 1-20. <http://hdl.handle.net/10347/19437>
- Nunes de Faria, R., Grimaldo Hidalgo, L. M. & Ferraz, L. (2021). An assessment of trade policies related to COVID-19. *Revista Galega De Economía*, 30 (1), 1-17. <https://doi.org/10.15304/rge.30.1.7334>
- Organización para la Cooperación y el Desarrollo Económicos (2021a). *Economic Outlook*, (1). OCDE <<https://doi.org/10.1787/edfbca02-en>>
- Organización para la Cooperación y el Desarrollo Económicos (2021b). *Economic Outlook, Informe provisional de septiembre de 2021: Keeping the Recovery on Track*, OECD <<https://doi.org/10.1787/490d4832->>
- Peláez Herreros, O. (2012). El Tratado de Libre Comercio en América del Norte y sus efectos sobre México. En Sánchez Díez, A. Gayo Lafée, D. López Arévalo, J. A. García de la Cruz, J. M. (Eds.) *Globalización e integración económica en América Latina: nuevos desafíos*. 159-184 Editorial Universidad Autónoma de Madrid y Universidad Rey Juan Carlos.
- Pizarro Hofer, R. (2020). Un paso más allá de la Covid-19., *El Trimestre Económico*, 87 (348), 1033-1057. <<https://doi.org/10.20430/ete.v87i348.1174>>
- Puyana, A. (2020). Del Tratado de Libre Comercio de América del Norte al Acuerdo México, Estados Unidos-Canadá. ¿Nuevo capítulo de la integración México, Estados Unidos? *El Trimestre Económico*, 87 (347), 635-668. <<https://doi.org/10.20430/ete.v87i347.1086>>
- Rodil Marzábal, O. & López Arevalo, J. A. (2014). El comercio intra-industrial en el Tratado de Libre Comercio de América del Norte (TLCAN). En Julieta Sánchez Cano, J. Rodil Marzábal, O. (Eds.) *Estudios estratégicos de comercio internacional*, 205-249 Universidad Juárez del Estado de Durango.
- Rodil Marzábal, O. (2017). *Integración económica y cadenas globales de valor: el caso de México en el TLCAN*. Conferencia impartida el 11 de octubre de 2017 en la Facultad de Ciencias Sociales de la Universidad Autónoma de Chiapas.

- Rodil Marzábal, O. (2020). La COVID-19 desde la óptica de las cadenas globales de valor: efectos económicos. *Revista Administración & Ciudadanía*, EGAP 15 (2) 421-440. <<https://doi.org/10.36402/ac.v15i2.4661>>
- Romero Tellaeché, J. (2020). “La herencia del experimento neoliberal”, *El Trimestre Económico*, 87 (345), 13-49. <<https://doi.org/10.20430/ete.v87i345.1029>>
- Ros, J. (2013). *Algunas tesis equivocadas sobre el estancamiento económico de México*, El Colegio de México-UNAM, México
- Secofi (1993). *Tratado de Libre Comercio de América del Norte*, texto oficial, Editorial Porrúa.
- Skidelsky, R. (2021). “La revolución silenciosa en la política económica”, *Project Syndicate*, 16 de febrero de 2021. <<https://www.project-syndicate.org/commentary/covid19-economic-recovery-plans-fiscal-policy-by-robert-skidelsky-2021-02/spanish>>
- Swanson, A. (12 de octubre de 2017). “Las amenazas de Trump de acabar con el TLCAN pueden hacerse realidad”, *The New York Times*. <<https://www.nytimes.com/es/2017/10/12/espanol/trump-amenazas-salida-tlcan.html>>.
- Trump, D. (2020). Remarks by President Trump at a signing ceremony for the United States-Mexico-Canada Trade Agreement. The White House. <<https://www.whitehouse.gov/briefings-statements/remarks-president-trump-signing-ceremony-united-states-mexico-canadatrade-agreement/>>
- Valenzuela Feijóo, J. C. (2020). México: pandemia, crisis y opciones. Instituto de Estudios Latinoamericanos (IELA), Universidad de Santa Catarina, Florianópolis, Santa Catarina, Brasil. <<https://iela.ufsc.br/noticia/mexico-pandemia-crisis-y-opciones>>